

اشاره:

یکی از مباحثی که در قرآن کریم از اهمیت بالایی برخوردار است، توجه به نقش و جایگاه مردم در تعیین سرنوشت خویش و مشارکت در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی است. طبق آیه ۱۱ سوره مبارکه رعد «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغَيِّرُ مَا بَقِيَهُمْ» خداوند سرنوشت و احوال هیچ قومی را تغییر نمی‌دهد مگر اینکه خودشان تغییر دهند. این آیه به واقع درصدد بیان یک اصل یا به تعبیر دقیق‌تر، یک سنت الهی است که حاکی از امتداد اجتماعی اراده و اختیار انسان در ساحت‌های مختلف جامعه به سمت سعادت یا شقاوت است. اگر این اصل را بپذیریم که انسان دارای اراده و اختیار است و علاوه بر سرنوشت فردی، سرنوشت و عاقبت اجتماعی خود را نیز می‌تواند رقم بزند، جایگاه رأی و خواست مردم و حق اظهار نظر آنها، معلوم می‌شود.

سنت الهی و سرنوشت مردم

نگاهی به مشارکت سیاسی از منظر قرآن کریم

محسن مؤمنی

نقش مردم در تحقق حکومت اسلامی

و خشنودی خداوند بر مشروعیت بیعت دلالت دارد. در آیه دیگر می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ يَبِيعُونَ أَمْثًا يَبِيعُونَ اللَّهَ، يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ فَمَنْ نَكَتَ فِئْتَا يَنْكُتْ عَلَى نَفْسِهِ وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ فَيَسْئُوتِهِ أَجْرًا عَظِيمًا» کسانی که با تو بیعت می‌کنند تنها با خدا بیعت می‌نمایند و دست خدا بالای دست آنهاست؛ پس هر کس پیمان شکنی کند، تنها به زبان خود پیمان شکسته است و کسی که به عهدی که با خدا بسته وفا کند، به زودی پاداش عظیمی به خواهد داد» (فتح/۱۰) در این آیه که بر ضرورت رعایت بیعت و عدم جواز تخلف از آن تأکید شده است، بیعت با پیامبر (ص) به منزله بیعت با خداوند تلقی گردیده، که به صراحت بر مشروعیت بیعت دلالت دارد. پیامبر اکرم علاوه بر استفاده از بیعت به منظور زمینه سازی هجرت به یثرب برای فراهم سازی جمعیت و سرزمین مناسب برای تأسیس حکومت، در موارد متعدد دیگری نیز از قبیل برقراری پیمان عمومی میان ساکنان مدینه و پیمان اخوت میان مهاجران و انصار، از بیعت به عنوان یک عنصر حمایتی بهره برده است. بیعت سازوکاری است که بر اساس آن بیعت کنندگان متعهد به اطاعت و حمایت از پیامبر (ص) می‌گردند و در برابر، پیامبر (ص) نیز به عنوان حاکم حقوق اساسی آنان را تضمین و تعهد می‌کند.

از آنجا که در نگاه قرآن کریم، حکومت، امانتی الهی در دست مردم است و مردم موظف به واگذاری آن به شایسته‌گان هستند، وجود سازوکارهایی متناسب برای این واگذاری لازم به نظر می‌رسد و از آنجا که مهمترین ویژگی سازوکارها تناسب آنها با شرایط سیاسی اجتماعی و فرهنگی جوامع است، قرآن کریم «بیعت» را به عنوان مهمترین سازوکار تحقق حکومت و واگذاری امانت به رسمیت شناخته است. در یکی از آیات قرآن آمده است: «لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يَبِيعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا»؛ خداوند از مؤمنان - هنگامی که در زیر درخت با تو بیعت کردند - راضی و خشنود شد؛ خداوند آنچه را در درون دلهایشان (از ایمان و صداقت) نهفته بود می‌دانست. از این رو آرامش را بر دلهایشان نازل کرد و پیروزی نزدیکی نصیب آنان کرد. (فتح/۱۷) در این آیه که به بیعت رضوان اشاره دارد، رضایت و خشنودی خداوند از بیعت مطرح شده است. با توجه به اینکه در این بیعت تاریخی، نمایندگان مردم یثرب حمایت و پیروی از پیامبر (ص) پس از ورود به یثرب را اعلام کرده بودند، این بیعت در واقع سازوکاری است که براساس آن پیامبر (ص) به طور رسمی رهبری مردم یثرب را بر عهده می‌گیرد. بی تردید، رضایت

در آیه دیگر، به سنت و رویه مستمر ملکه سبأ در مشورت خواهی اشاره شده که با توجه به سکوت قرآن کریم نسبت به این سنت می‌توان تأیید آن را نتیجه گرفت: «قالت یا ایها الملؤا ائتونی فی امری ما کنت قاطعةً امراً حتی تشهدون» گفت: ای اشراف (ای بزرگان) نظر خود را در این امر مهم [نامه سلیمان(ع)] به من بازگو کنید، که من هیچ کار مهمی را بدون حضور (و مشورت) شما انجام نداده‌ام (نمل/۳۲) بر این اساس، می‌توان میان دو ساحت تصمیم‌گیری تفکیک نمود. در ساحت زندگی عمومی، مشورت خواهی و مشورت دهی به عنوان یک فرهنگ مطلوب مورد توجه قرآن قرار گرفته، در ساحت زندگی سیاسی مراجعه حاکم اسلامی در تصمیم‌گیری به مردم امری واجب در نظر گرفته شده است.

نظارت بر کارگزاران توسط مردم

در آیه دیگر نظارت در قالب امر به معروف و نهی از منکر را به شکل گروهی واجب و لازم معرفی می‌کند که نشان دهنده این نکته اساسی است که اگرچه این نظارت همگانی است اما لازم است به شکل نهادی نیز از سوی افرادی خاص نیز دنبال گردد: «ولتکن منکم امةٌ یدعون الی الخیر و یأمرون بالمعروف و ینهون عن المنکر و اولئک هم المفلحون» باید از شما گروهی باشند که دعوت به نیکی نمایند و امر به معروف و نهی از منکر نمایند که آنها رستگارانند. (آل عمران/۱۰۴) و در نهایت می‌توان به یکی دیگر از آیات قرآن کریم اشاره کرد که ارتباط تنگاتنگ امر به معروف و نهی از منکر را با زندگی سیاسی اجتماعی و حکومت نشان می‌دهد: «الذین ان مکناهم فی الارض اقاموا الصلوة و اتوا الزکوة و امروا بالمعروف و نهوا عن المنکر و الله عاقبة الامور؛ (مومنان) کسانی هستند که اگر به آنها در زمین قدرت دهیم نماز را بپا می‌دارند و زکات می‌دهند و امر به معروف و نهی از منکر می‌کنند و فرجام امور از آن خداوند است. «(حج/۴۱) در این آیه نماز به عنوان شاخص عبادی، زکات به عنوان شاخص اقتصادی و امر به معروف و نهی از منکر به عنوان شاخص اجتماعی مورد توجه قرار گرفته است که نشان دهنده اهمیت امر به معروف و نهی از منکر به عنوان نظارت همگانی و نهادی در اسلام است. آیات زیادی در این باره نیز وجود دارد که همگی سفارش به برپا داشتن این فریضه می‌کنند که می‌توان بر اساس آن حق تشکیل اجتماعات مطلوب را استخراج نمود.

نتیجه

به هر حال به رسمیت شناخته شدن شورا و مشورت در قرآن کریم به مفهوم به رسمیت شناخته شدن حق انتخاب و رأی آنان در زندگی عمومی و سیاسی آنان از دیدگاه قرآن کریم است. با کنار هم قرار دادن آیات گذشته در دو سطح تأسیس نظام سیاسی و سطح تصمیم‌گیری، دیدگاه قرآن کریم درباره حق انتخاب روشن می‌شود. قرآن کریم حق انتخاب و اظهار نظر مردم را در این دو سطح به رسمیت شناخته، بدین ترتیب آزادی انتخاب یا رأی و با حق تعیین سرنوشت در قرآن کریم مطرح و پذیرفته شده است.

بنابراین از دیدگاه قرآن کریم مبنای حکومت انسان در زمین «خلافت الهی» بوده، حکومت به عنوان «امانت الهی» در اختیار مردم است و آنان موظف هستند این امانت را به صاحبان و شایستگان آن از طریق «بیعت» منتقل نمایند. بدین ترتیب، از دیدگاه قرآن کریم مردم برخوردار از حق «انتخاب» بوده، با انتخاب خود «حاکمیت» را به عنوان امانت الهی به واجدین شرایط در هر دوره واگذار می‌کنند. بر این اساس، می‌توان گفت که قرآن کریم با به رسمیت شناختن حق انتخاب، این قسم از آزادی سیاسی را در سطح نظام سازی مشروع دانسته است.

جایگاه مردم در سطح تصمیم‌گیری

در سطح تصمیم‌گیری و قانون‌گذاری نیز می‌توان دیدگاه قرآن درباره حق انتخاب به عنوان مصداقی از آزادی سیاسی را مورد بررسی قرار داد. قانون‌گذاری و تصمیم‌گیری، مهم‌ترین فعالیتی است که پس از تأسیس یک حکومت انجام گرفته، نشان دهنده برخورداری قانون‌گذاران و تصمیم‌گیرندگان از حق حاکمیت است. در قرآن کریم علاوه بر به رسمیت شناختن حق انتخاب مردم در تأسیس حکومت، حق انتخاب آنان در عرصه قانون‌گذاری و تصمیم‌گیری نیز به رسمیت شناخته شده است. این حق در قالب سازوکار «شورا و مشورت» در قرآن کریم مورد توجه قرار گرفته است که در ادامه به توضیح دیدگاه قرآن کریم در این باره می‌پردازیم. در قرآن کریم دو آیه به طور مشخص و صریح درباره شورا و مشورت در عرصه زندگی عمومی مردم وارد شده است.

آیه نخست، در مکه نازل گردیده، مراجعه به شورا را به عنوان یک فرهنگ عمومی مورد توجه قرار داده، مؤمنان را به مشورت خواهی و مشورت دهی ترغیب می‌نماید. این آیه در مقام توصیف مؤمنان می‌فرماید: «والذین استجابوا لربهم و اقاموا الصلوة و امرهم شوری بینهم و ممّا رزقناهم ینفقون» و کسانی که دعوت پروردگارش را اجابت کرده و نماز را بر پا می‌دارند و کارهایشان را به صورت مشورت در میان آنهاست و از آنچه به آنها روزی داده ایم انفاق می‌کنند. (شوری/۳۷) در این آیه مشورت خواهی و مشورت دهی در زندگی عمومی، در کنار برپا داشتن نماز و پرداختن زکات مورد توجه قرار گرفته است که از این طریق می‌توان اهمیت این وصف را از نگاه قرآن کریم دریافت. مشورت خواهی و مشورت دهی از چنان اهمیتی برخوردار است که قرآن کریم آن را در کنار نماز و زکات و ویژگی‌های مومنان معرفی می‌کند و از این طریق اهمیت نظرخواهی و نظر دادن انسان‌ها را در تصمیم‌گیری‌ها نشان می‌دهد.

در آیه دیگر که در مدینه و پس از برقراری حکومت اسلامی توسط پیامبر(ص) نازل شده است، خطاب به پیامبر(ص) به عنوان حاکم اسلامی می‌فرماید: «فبما رحمة من الله لنت لهم ولو کنت فظاً غلیظ القلب لانفضوا من حولک فأعف عنهم و استغفر لهم و شاورهم فی الامر فإذا عزمت فتوکل علی الله ان الله یحب المتوکلین» پس به (برکت) رحمت الهی، در برابر آنان (مردم) نرم شدی و اگر خشن و سنگدل بودی، از اطراف تو پراکنده می‌شدند. پس آنها را ببخش و برای آنها آموزش بطلب و در کارها با آنها مشورت کن. پس هنگامی که تصمیم‌گیری بر خدا توکل کن زیرا خداوند متوکلان را دوست دارد. (آل عمران/۱۵۹) در این آیه که پس از جنگ احد نازل شده است، از پیامبر(ص) مشورت با مردم درخواست شده است. بدین ترتیب در این آیه مراجعه حاکم اسلامی به شورا به عنوان سازوکار تصمیم‌گیری لازم دانسته شده است.

